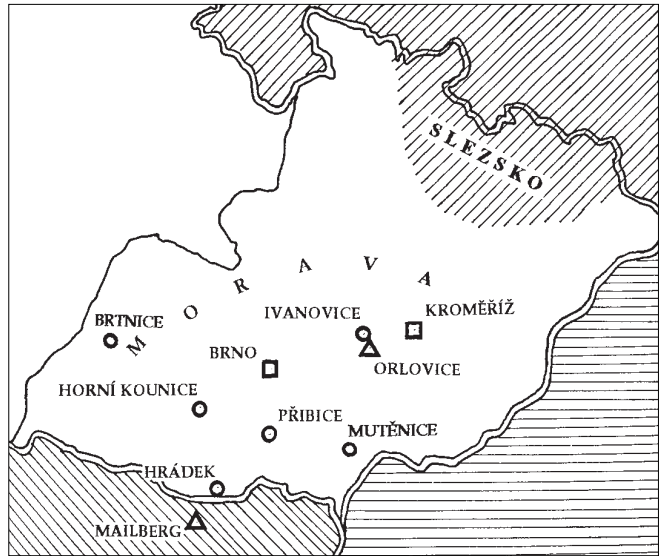


K FUNKCI A STAVEBNÍ PODOBĚ JOHANITSKÝCH KOMEND NA MORAVĚ

LIBOR JAN, VÍT JESENSKÝ

Rytířské duchovní řády se usazují v českých zemích v jiném pořadí, než jak by odpovídalo datům jejich vzniku. Jako první skutečně rytířská, k boji proti vyznavačům Mohamedova učení určená korporace, vznikli v letech 1118 až 1119, resp. 1120, templáři (Melville 1980, 23 - 30, Demurger 1993, 22 - 26), johanité, mající původ v ještě o něco starším špitálu, se postupně militarizovali ve třicátých až šedesátých letech 12. století (Hiestand 1980, 64 - 75) a u počátku německých rytířů stálo také špitální bratrstvo, vzniklé roku 1190 v Akkonu, které se přetvořilo na rytířský řád v roce 1198 (Arnold 1980, 81 - 98, Müller 1989, 9 - 19). Do Čech však přišli první johanité v roce 1169 (Skopal 1993, 33 - 35), po nich následovali němečtí rytíři na samém přelomu 12. a 13. století (Wihoda 1992, 9) a v notném závěsu, až na začátku 30. let, se objevili *chudí rytíři Kristovi a chrámu Šalamounova* - templáři. Pořadí příchodu odpovídá také majetkovému vybavení. Zatímco u základu pozemkové držby johanitů a německých rytířů stojí fundální a nadační aktivity panovníků a členů přemyslovského rodu, u templářů nejsou dárce jejich skromného věna známi (srov. Hlaváček 1985, 209), proces s řádem v letech 1307 - 1312, resp. 1314, ukončil logicky také jeho působnost a šíření v našich zemích (srov. Bulst - Thiele 1980, 375 - 402). Za fundátory a držitele zakladatelských práv johanitů a německých rytířů jako celku v českých zemích se považovali čeští králové a moravská markrabata.

Vytváření struktury těchto řádů představovalo desítky let trvající proces, který souvisel s dalšími majetkovými zisky a vlastním posláním či rolí, již přisoudila evropským državám řádová centra v Palestině, později na Rhodu (johanité) a v Prusku (němečtí rytíři). Tento proces byl dokončen někdy v závěru první poloviny 14. století, jeho výsledky byly však zanedlouho, na počátku 15. století, osudově narušeny politikou Václava IV. (němečtí rytíři) a vojenským vystoupením Husových přívrženců (němečtí rytíři, johanité). V této souvislosti je třeba zdůraznit, že posláním řádových bratří ve středověkém přemyslovském státě nebyla primárně ozbrojená ochrana hranic, mostů či cest ani péče o nemocné (srov. Hledíková 1987, 74 - 90) a chudé ve špitálech či o duše lidí v obvodech farních kostelů, jak se bohužel často v literatuře uvádí (srov. Waldstein - Wartenberg 1975, 26, Waldstein - Wartenberg 1988, 99 - 107, 274 - 277). Jejich posláním bylo především dobře pečovat o svěcené statky, aby mohla být z části jejich výtěžku financována vojenská aktivita řádových center, která pohlcovala úžasné sumy peněz (Nowak 1983, 85). Špitální, charitativní, duchovní a případně školská činnost se přidružovala tam, kde pro ni byly vytvořeny vhodné podmínky, především darem patronátního práva či založením špitálu, řády samy tyto ústavy nezakládaly (pokud tím nebyly pověřeny, jako např. němečtí rytíři v Jindřichově Hradci - CDB V 1, č. 57),



Obr. 1: Komendy johanitů na Moravě.

□ komendy městské se špitálem, ○ komendy vesnické, △ komendy výrazně opevněné tvrze, hrady.

protože by to znamenalo nežádoucí odtok finančních zdrojů. Vojenská činnost přicházela jen ve zcela nouzových případech, jakými byly bitvy u Lehnice roku 1241 či u Sudoměře a následně husitské války. Oba řády, které se dočkaly husitství, johanité a němečtí rytíři, se ovšem oficiálně stále nazývaly podle svých prvotních sídel „špitály“ - v prvním případě *hospitale sancti Johannis Baptiste Jerosolimitani*, ve druhém *hospitale sancte Marie Teutonicorum in Jerusalem*, resp. *domus hospitalis...* či *ordo hospitalis...* V běžné řeči soudobých pramenů se v kontextu řád či jeho konkrétní sídlo označovalo často jen slovem *hospitale*, tedy *špitál*, s uvedením místa. Na to zapomínají mnozí autoři a hledají v každém takovém místě špitální zařízení, pro existenci špitálního ústavu však pouhé užití slova *hospitale* nedostačuje, tu je třeba ověřovat jinými způsoby (srov. Hledíková 1987, 75). Slovo *hospitale* však naznačuje existenci řádového domu, který středověké prameny označují také *baiulia*, *preceptoria*, *řídce commendatoria*, současná literatura užívá termín *komenda*, který přešel do našeho jazyka z němčiny (*die Kommende*) a který středověk neznal.

Tento termín je odvozen od latinského slova *commendator*, kterým byl označován nižší řádový hodnostář, vlastně správce takového domu rytířského řádu (bez ohledu na význam tohoto slova v klasické latině). Lze tedy zjednodušeně říci: Kde sídlil komtur, tam byla komenda (Militzer 1981, 3). Hovoříme-li o komendě, míníme tím základní jednotku řádové struktury v institucionálním slova smyslu (řádový dům s majetkem, privilegii, vlivem apod.) a zároveň konkrétní budovu či komplex budov, vlastní sídlo. Zatímco mnišské, kanovnícké a mendikantské řády sídlí v kláštorech,

jejichž podoba je pravidelně výsledkem jakéhosi variabilního konceptu založeného na řeholi a jejím dodržování, řádové domy rytířských řádů z takových předem ujasněných požadavků nevycházejí. Jejich podoba se často řídí momentální situací a snad i improvizací vyplývající z koexistence laického, rytířského prvku s prvkem řeholním, mnišským. Mohou se vzhledově blížit klášteru, může to však být i hrad, tvrz, městský dvorec, městská nebo venkovská fara s přilehlým dvorem, případně kombinace uvedeného. Areál bývá ohrazen (od jednoduché zdi přes složitější fortifikační prvky až k hradní architektuře), často se v něm (či poblíž) nachází kostel s farními právy nebo jen oratoř určená bratřím, a špitál, který byl ve středověku také chápán jako sakrální místo. Podobu těchto komend lze sledovat prostřednictvím dobových pramenných zpráv, novějších ikonografických materiálů, umělecko historických analýz stavebních pozůstatků a konečně archeologického výzkumu, resp. kombinací uvedených čtyř metod. Písemné prameny ze 12. - 15. století, postihující podobu komend či alespoň některé jejich prvky, jsou víceméně sporadické. Bezesporu nejceněnějšími ukázkami jsou dva popisy johanitské části strakonického hradu z let 1318 a 1358, unikátní symbiózy sídla monastického charakteru s profánní rezidencí a fortifikací (1318: *Primo mediam partem castrī, in qua parte situm est claustrum sancti Adalberti, a porta, que est iuxta coquinam nostram* (rozuměj Viléma ze Strakonice - pozn. aut.) *usque ad portam civitatis versus pontes, cum ipsa porta et turri super portam et ipsum claustrum sive ecclesia cum omnibus clenodiis ibidem contentis. It. hospitale in ponte situm cum suis pertinentiis* - RBM III, č. 471, s. 194 - 195, 1358: *In primis medietas castrī Strakonicensis, incipiens a porta sita ante coquinam Wilelmi de Strakonicz et protenditur versus partem orientalem directe, in qua quidem castrī parte preminatum monasterium cum porta et turri supra ipsam portam ac cum habitaculis fratrum predictorum est locatum. It. ipsum hospitale situm penes pontem cum omnibus suis pertinentiis...* RBM VI, č. 853, s. 531 - 532). Charakteristické jsou však spíše zmínky následujícího typu, které vypovídají o johanitské komendě na Starém Brně v letech 1279 a 1284 (1279: *ad matricem ecclesiam que est in curia fratrum cruciferorum hospitalis Jerosolimitani in honore sancti Wenczelay martyris ac Antonii confessoris sub monte Spilberch constructa* - RMB II, č. 1175, 1284: *infra muros hospitalis sancti Johannis in Antiqua Brunna* - RBM II, č. 1334). První zpráva situuje kostel do areálu komendy, podle druhé byl areál ohrazen zdmi. Takové dílčí údaje přinášejí často datační pasáže, k roku 1392 se dovídáme, že provinciální kapitula nezasedala na hradě Orlovicích, zřejmě prostorově nevhodném pro větší počet řádových bratří, služebníků a koní, ale ve velké síni tvrze v Ivanovicích, kde nejspíše sídlil komtur před výstavbou hradu (*Acta sunt hec in provinciali capitulo per dominum priorem et preceptores prioratus Bohemie in Eywanowicz in curia ordinis in magna stuba celebrato anno...* SÚA AVM, č. 951). V roce 1406 byla vydána listina v horním „paláci“ starobrněnské komendy johanitů (*in pallacio superiori curie cruciferorum domus hospitalis sancti Johannis Jhirosolomitani in Antiqua Brunna* - RBM IV, č. 524), lze tak předpokládat, že existovala i dolní budova. Bez archeologických a uměnovědných souvislostí však tyto údaje mají jen omezenou vypovídací hodnotu.

Nabízí se pochopitelně otázka, zda komendy podléhaly

nějaké hierarchii. Prameny ukazují, že u bailie, jak se nazýval svazek českých a moravských komend německých rytířů, tomu tak nebylo. V prvních přibližně třiceti letech hrála významnou roli pro šíření řádu pražská komenda u sv. Petra na Poříčí, kterou však řád ztratil a její nástupkyně komenda u sv. Benedikta již takového významu nedosáhla. Zemský komtur sídlil po zbytek 13. století nejčastěji v Drobovicích a ve 14. století se na první místo vyšvihl Chomutov. Jinak si však komendy, velké i malé, byly rovnoprávné, každá disponovala úřední pečeti (Jan 1995a, 8 - 21).

Komendy johanitského řádu v Čechách, na Moravě, ve Slezsku a v Rakousku náležely do jednoho převorství, tento svazek se vyvíjel během 13. století, ve dvacátých letech 14. století byl připojením Rakouska vývoj ukončen, i když v devadesátých letech v souvislosti se schizmatem se rakouské komendy pokusily neúspěšně odpojit. V každé ze jmenovaných zemí zastupoval řádového převora jeho náměstek neboli místodržící (*locumtenens, vices gerens*), vybíraný z komturů na tomto území (srov. Jan 1992, 212), celé převorství se někdy označovalo jen podle hlavní země, Čech, jako české (*prioratus Boemie*). Nejstarším centrem v tomto prostoru byl ovšem dolnorakouský Mailberg, kam přišli řádoví bratři již v padesátých letech 12. století (Lechner, 5 - 7). Roku 1169 následovala Praha, která se stala jedním z nejvýznamnějších středisek řádu v Evropě. Z Prahy byly osazovány další domy v Čechách, ve Slezsku a na části Moravy, zatímco některé jihomoravské komendy vznikly na majetcích, které čeští panovníci predisponovali komendě v Mailbergu (Horní Kounice, Příbice). V Čechách se na druhé a třetí místo za Prahu ve 13. století dostaly Strakonice založené mocnými Bavy a Český Dub (Světla), jehož fundátorem byl nejspíše Havel z Lemberka (Edel 1992, Edel 1993). U johanitů tak lze sledovat filiační vztahy mezi řádovými domy a také jistou hierarchii. Ve vizitaci komend prováděné v pražské arcidiecézi roku 1373 se rozlišují domy konventní (*domos conventuales*) - Praha, Strakonice, Manětín, Ploskovice, Český Dub a Mladá Boleslav u sv. Víta, kdežto ostatní domy byly jen farní (*domos, ecclesias parochiales*) - Pičín, Kadaň, Mladá Boleslav u sv. Jana Křtitele, Žitava, Kladsko a Hirschfelde (INQUISITIO, 40, 42, 58, 67). Někteří svědci považovali Hirschfelde za filiální k Žitavě a Pičín ke Strakonici, podobně jako Horažďovice, jen poslédně uvedené však byly uznány za závislé. Ještě zajímavěji rozlišuje johanitské komendy konfirmace krále Václava IV., vydaná 23. února 1384 na základě zásluh strakonického komtura a králova milce Markolta z Vrutice (SÚA AVM, č. 995). Kromě českých komend jsou v ní uváděny i některé slezské. Tři jsou označeny jako klášter: Strakonice (*domus et monasterium, conventus monasterii*), Praha (*conventus et monasterium*) a Český Dub (*monasterium*). Dalším se říká jen prostě dům (*domus*): Manětín, Ploskovice, Velký Týnec a Vratislav, a třetí kategorii tvoří farní kostely (*ecclesias parochiales*): Kadaň, Horažďovice, Pičín, Mladá Boleslav - u sv. Víta a u sv. Jana Křtitele, Žitava, Hirschfelde, Kladsko, Dzierzoniów (Reichenbach) a Strzegom. V prvních třech případech jde o domy, které představu kláštera evokovaly nejen svojí podobou, ale i tím, že v čele kněžské části konventu stál převor (*prior*), který vykonával částečnou biskupskou jurisdikci i nad kněžími z jiných komend v okolí, neboť johanité byli řádem eximovaným (INQUISITIO, 23 ...*domus in Strakonicz habens sibi duas ecclesias parochi-*

ales subiectas, in Harauicz et in Pieczina, quas fratres ordinis predicti presbiteri dumtaxat regunt et officiant et plebem ecclesiasticis sacramentis procurant, in qua domo prior presbiter existit supremus fratrum dicti monasterii). Převor je ovšem pro léta 1391 a 1404 doložen i z Manětína (SÚA AVM, č. 2 838, 2 840). Vizitace z roku 1373 zde však převora neuvádí a tento stav trval zřejmě i roku 1384. Pražský převor uplatňoval své pravomoci pravděpodobně i nad kněžími z Ploskovic, Kadaně a Manětína (dokud se na konci 14. století neodtrhl) a snad i nad některými komendami ve Slezsku či na Moravě. Strakonický převor (zde bývala tato funkce často personálně spojena s komturstvím) hrál podobnou roli v Horažďovicích a Pičíně, kdežto českodubský také v Mladé Boleslavi a zřejmě i Žitavě a Hirschfelde, místech, kterých se řádu dostalo štědrostí Markvarticů. Nad rakouskými komendami uplatňoval pravomoc převor z Mailbergu, Slezsko a Morava zatím zůstávají z tohoto hlediska nepoznanými. Na Moravě zřejmě zvláštní převor nepůsobil a komendy se snad dělily podle filiace v kněžských záležitostech na podřízené Praze nebo Mailbergu. Tato situace se zřejmě odrazila i v řádové sfragistice.

V předhusitském období jsou bezpečně prokázány konventní pečeti jen v Praze (3 typy), Strakonících (1 typ), Českém Dubu (2 typy), Mailbergu (2 typy) a po jednom typu v Manětíně a Kladsku (Jan 1987b, 1 - 6, 21 - 22, Beneš 1939, dále SÚA AVM, č. 1 397, 1 413, 2 453, 2 455, 2 834, 2 835, 2 852, 2 853, 2 906, 2 914). Jinak pečetili obvykle tři hodnostáři svými osobními pečeti. Prvním statkem johanitů na Moravě byly zřejmě Hrušovany s kostelem, darované řádu roku 1169 podkancléřem Martinem. Později se však v držbě řádu sv. Jana neuvádějí. Od příslušníků rodu Bavorů, který se ve věci řádu výrazně angažoval později v Čechách, získali johanité rozsáhlejší území kolem Ivanovic na Hané, jak o tom svědčí falzum z poloviny 13. století, hlásící se do roku 1183. První spolehlivá zmínka pochází až z 23. října 1286, kdy v Ivanovicích pobýval král Václav II. Zřejmě mezi tímto rokem a rokem 1328, kdy se poprvé uvádí komtur v Orlovicích, si svatojánští bratři vybudovali na svém zdejším teritoriu u vsi Orlovic hrad, v němž začal sídlit komtur, i když pro některé příležitosti užívali i nadále prostornější tvrz v Ivanovicích. Na počátku roku 1423 však hrad držel již král Zikmund, a poté následovalo období zástav až do roku 1490, kdy bylo celé panství včetně „hradu pustého“ či „zámku zbořeného“ alodizováno. Ke konci statku komendy náleželo městečko Ivanovice a vsi Orlovice, Medlovice, Hoštice a Málkovice (Jan 1992).

Komenda se špitálem u kostela sv. Jana Křtitele v Kroměříži se připomíná poprvé v listině markraběte Přemysla, vydané nejspíše roku 1238. Její počátky se spojují s některým z olomouckých biskupů samého počátku 13. století, nejspíše Janem V. z rodu Bavorů (1199 - 1201), vyloučit však nelze ani jeho nástupce Roberta (1202 - 1240). Zřejmě roku 1423 obsadili celou komendu i se špitálem a kostelem husité a tento stav měl trvat i roku 1469, kdy se král Matyáš snažil na žádost starobrněnského komtura Vincence opět uvést johanity v držení. Komendy se však později zmocnil zástavní držitel Kroměříže Štěpán Zápoleský a držel ji ještě roku 1494, kdy se zároveň připomíná johanitský nárok naposledy. V dalších staletích se u kostela sv. Jana vystřídali františkáni, jezuité a piaristé. Majetkové vybavení komendy nebylo velké, patřily k ní vsi Vážany

a Šelešovice a snad některé další pozitky ve městě či poblíž něj (Svátek 1986).

V roce 1238 založil brněnský měšťan Rudger na Starém Brně špitál sv. Ducha, který následujícího roku bohatě obdaroval Přibyslav z Křižanova, jeden z kolonizátorů Vysočiny a příznivec duchovních řádů. Roku 1243 zakladatel Rudger vstoupil i se špitálním bratrstvem a celým ústavem do řádu johanitů. V areálu komendy pod špilberskou strání byl vybudován kostel sv. Jana Křtitele, jenž původně užíval také patrocinia sv. Václava a sv. Antonína. Starobrněnská komenda s nejvýznamnějším městským špitálem díky těsné sepiatosti s královským městem Brnem přežila i husitské období, její komtur v 15. a 16. století vystupoval u zemského soudu jako uplatňovatel restitučních nároků na statky všech moravských řádových domů sekularizované za husitství. Vlastní špitál si vedl samostatný účet, který zachycoval pouze hospodaření s platy pocházejícími od obyvatel města a podléhal kontrole městské rady. Komenda pobírala činže z pozemkového vlastnictví na Starém Brně a v okolí města, ve 14. století jí zde patřila krčma a mlýn, základ jejích příjmů je však nutné spatřovat v desátkách ze vsí farností Křižanov, Dolní Bobrová, Obyčtov, Bobruvka, Horní Bory a Radešínská Svratka, v této oblasti jí též náležely vesnice Loučka a Radenice a dvůr v Jakubově (Vodička 1959, Jan 1993).

Snad krátce před rokem 1327 byla ves Přibice podřízena starobrněnské komendě, předtím však spadala pod správu komendy v Mailbergu. Ves zřejmě daroval mailberským konventuálům již v první polovině 13. století některý z Přemyslovců, podle listin z let 1332, 1348 a 1351 byla i zde zřízena komenda navazující na dřívější řádovou faru u kostela sv. Jana Křtitele. Trvala však filiační závislost na Starém Brně. Kolem poloviny 20. let 15. století došlo v souvislosti s vojenskými aktivitami na Pohořelicku ke zpustnutí vsi a posléze i zastavení pozemku. V letech 1482 - 1487 johanité pusté Přibice vyplatili, roku 1520 je však prodali Vilémovi z Pernštejna (Fialová 1956, 121 - 135, Jan 1995 b).

S řádovým domem v Mailbergu souvisejí i počátky Horních Kounic. Zřejmě i tato ves s farním kostelem sv. Michala, roku 1318 povýšená na městečko Janem Lucemburským, spadala původně pod dolnorakouské centrum, záhy zde však byla instituována komenda připomínaná již roku 1248. Ani v tomto případě nešlo o nějaký rozsáhlý komplex, tvořilo jej městečko Horní Kounice, patronátní práva asi dvou až tří menších kostelů, vzdálenější vsi Raklinice a Medlice a některé další drobné statky. V roce 1424 zde již sídlil Jan Jevišovický z Kunštátu, který se komendy zmocnil patrně úchvatem. V roce 1505 byl hornokounický statek alodizován pro nemožnost vyplacení zástavy (Jan 1987 a).

V roce 1349 a dvakrát v roce 1360 se hovoří o komtuřovi ve Kříži (*in Cruce*), ves Kříž (*das Dorf zum Kreutz*) držel v letech 1426 a 1437 v zástavě Čeněk Papák z Mošnova, v roce 1426 se současně uvádělo, že ves patří k Orlovicím. Čeněk z Mošnova v roce 1447 držel zástavně johanitskou vesnici Mutěnice a zabráňoval odtud odevzdávat speciální berni do Ivanovic na Hané tamním měšťanům, kteří ji postupovali dále. Mutěnice johanité znovu zastavovali, jak svědčí zápisy z let 1461 a 1464. V roce 1537 se dohodl Jan z Lipé s velkopřevorem johanitů Janem z Vartenberka o převodu Mutěnic do svobodného vlastnictví. To vše ukazuje, že Kříž (Crux, Kreuz) je totožný s Mutěnicemi a ve 14. století

zde působila komenda zřejmě závislá na řádovém domě ivanovicko-orlovickém. Patřil jí patronát kostela sv. Kateřiny a celá ves (Jan 1992, 215, 220 - 222).

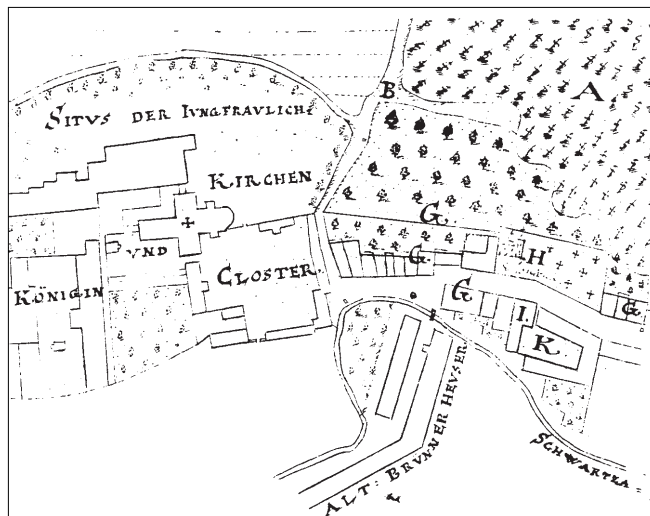
Hypoteticky lze uvažovat také o komendě v Brtnici, neboť v letech 1351 a 1392 je připomínán komtur v *Purnicz*, resp. *Pirnicz*, přičemž zvláště v prvním případě je vyloučeno, že by mohlo jít o Přibice (SÚA AVM, č. 951, 1 923, srov. Jan 1995). O komendě v Brtnici však nejsou žádné zprávy z 15. století, kdy se i na obsazené statky snaží johanité uplatnit své nároky (srov. Dějiny Brtnice..., 1988, 49). Pokud existovala, šlo o menší farní komendu v zeměpanském městečku. Komenda v Opavě byla uvnitř řádu přičleňována ke slezským domům (Jan 1992, 212).

Poznatky o johanitských komendách na Moravě pomáhají dotvářet jak představy o fungování celého řádového ústrojí, tak obraz předhusitské společnosti v našich zemích jako celku. Řád typický spojením duchovního a laického prvku se dokonale sžívá s domácím prostředím, vstup do řádu se stává ve 14. století možným předpokladem úspěšné kariéry nejednoho mladšího syna z významnějších panských rodů (zde dominují Markvartici - páni z Lemberka, ze Zvířetic, z Valdštejna, Vartenberka, dále páni z Hradce, z Ronova, z Riesenburka), šlechty nižší (z Vrutice, ze Štědré, z Valečova, z Malešova, z Libuše) i rodin měšťanských, přičemž potomci posledně uvedených se stávali nejen kněžími, ale také řádovými rytíři, neboť předhusitské období ještě přísné požadavky na urozené předky v těchto případech neznalo (srov. INQUISITIO, rejstřík, dále rejstřík inventáře SÚA AVM). Většina rytířů v produktivním věku však působila v řádovém centru, z této skupiny řádových členů v našich zemích pobývali jen hodnostáři a starci (srov. INQUISITIO). Hlavní tíha administrativy spočívala na bedrech řádových kněží, kteří se rekrutovali ponejvíce z měšťanských a rolnických rodin.

Množství donací ovlivnilo i na Moravě počet a charakter jednotlivých komend. Dvě z nich, Staré Brno a Kroměříž, lze považovat za typicky městské a jejich majetkové zázemí za kombinované (platy z pozemků nejrozličnějšího druhu, domů, venkovských statků, duchovních obročí), kdežto u ostatních komend na venkově je jejich ekonomická potence zcela dominantně založena na emfytetutických platech z obdělávané půdy.

Jsou centry skutečného panství jako komenda v Ivanovicích - Orlovicích, nebo jsou závislé na příjmech z jedné sídelní jednotky, případně doplněné o roztržštěnou držbu (Horní Kounice, Přibice, Mutěnice). Režijní produkce se zřejmě nijak nevymykala ze soudobého průměru. Jejich podoba, stejně jako v Čechách, ve Slezsku a v Rakousku, a ekonomické možnosti se lišily velmi výrazně případ od případu a nelze je proto sevřít do univerzálního typologického systému. Symbiotický charakter řádu i místní zvyklosti jim dodaly, stejně jako v jiných evropských zemích, kořeni neopakovatelnosti.

Osudy, historický vývoj řádu a v neposlední řadě i forma sídel johanitů na Moravě se odrazily v rozsáhlém zániku stavebních pozůstatků jejich komend. Výzkum jejich podoby a funkce musí proto pracovat s širokou škálou dokladů a poznatků historických, archeologických, ikonografických a pod. a výrazněji kombinovat metody stavební historické, popřípadě archeologické s rozbory starší doku-



Obr. 2: Staré Brno. Plán Franze de Besolda z roku 1741. G - poplatné obytné domy se zahradami, H - farní kostel sv. Jana se hřbitovem, I - špitál, K - hospodářské a obytné budovy komendy.

mentace. Zároveň se jako jediné produktivní jeví širší srovnávání více řádových sídel, nejlépe souvisejícího souboru. Jen takovýto záběr umožňuje dosáhnout přínosných výsledků, které vznikají střídavým vytvářením a kritickým potvrzováním hypotéz bez dezinterpretací. Výše uvedený přístup je již se střídavou kvalitou prezentován v odborné literatuře evropské, u nás je však následující práce teprve prvním podloženým souhrnem poznání sídel rytířských řádů, i když omezeným na nerozsáhlou skupinu komend johanitů na Moravě.

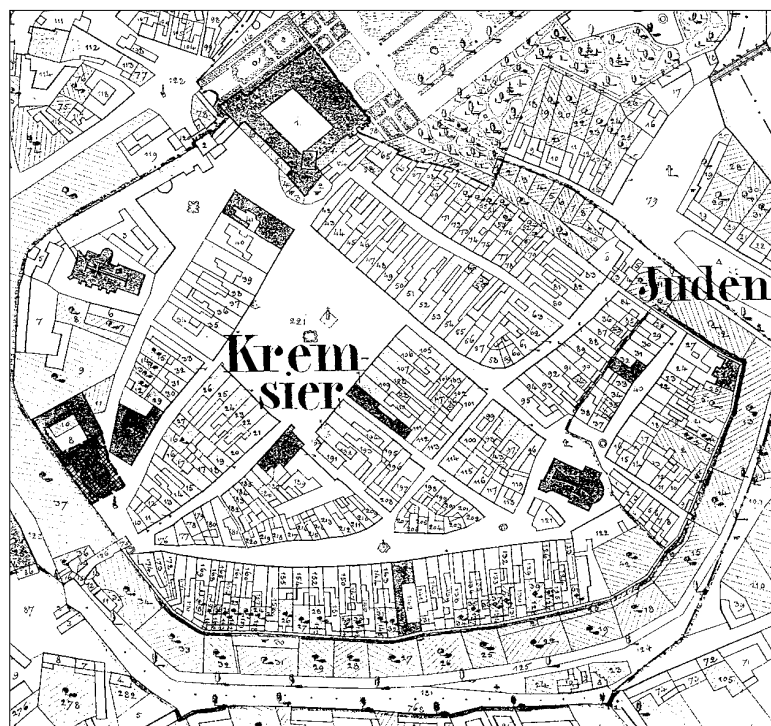
U **brněnských** komend johanitů, mající z hlediska řádového na Moravě zvláštní význam, je třeba velice litovat jejího úplného zániku. Z hlediska stavebně historického se v současném bádání musíme omezit v podstatě na studium historických map a pohledů. Ze všech těchto materiálů 17. a 18. stol. (i mladších)¹⁾ je jednoznačné, že areál komendy byl tvořen dvěma částmi, které byly odděleny cestou ze Starého Brna do Brna nového, dnešní Pekařskou ulicí. Zatímco jižní část tvořil dvůr s obytnými a hospodářskými budovami komendy, v severní části ležel kostel se hřbitovem. Umístění špitálu sv. Ducha doložil nedávno Libor Jan (1993, 11, 12, 16) na jím nalezeném plánu situace komendy z roku 1741. Jako špitál je na něm označeno křídlo kolmé k Pekařské ulici, oddělené, ale sousedící s budovami dvora komendy. Tato dříve nepředpokládaná poloha logicky souvisí s vývojem areálu ve 13. stol., kdy u staršího špitálu vznikl teprve následně dvůr komendy a kostel. Janem předpokládané zajištění nezbytných duchovních služeb v rámci špitálu samostatnou kaplí v objektu, bez přímé vazby na farní kostel, není řešením bez analogií.²⁾ Zároveň byl takto situovaný špitál v bezprostřední blízkosti nezbytné tekoucí vody.

Bohužel ani z komendy v **Kroměříži** neznáme žádné jednoznačné existující stavební pozůstatky,³⁾ a proto je mi-

1) Jedná se především o obraz H. B. Beyerra a H. J. Zeisera z roku 1650 - reprodukováno v (Kalivoda 1959). Dále plán opevnění Brna a Špilberku okolo 1650 z Merianovy Topografie Moravy, Volpert van Allen Brno od jihovýchodu (1690), pohled na Brno od jihovýchodu od B. B. Wernera (třicátá léta 18. stol.), plán Brna z roku 1749 - reprodukováno v (Franeček - Toman 1968).

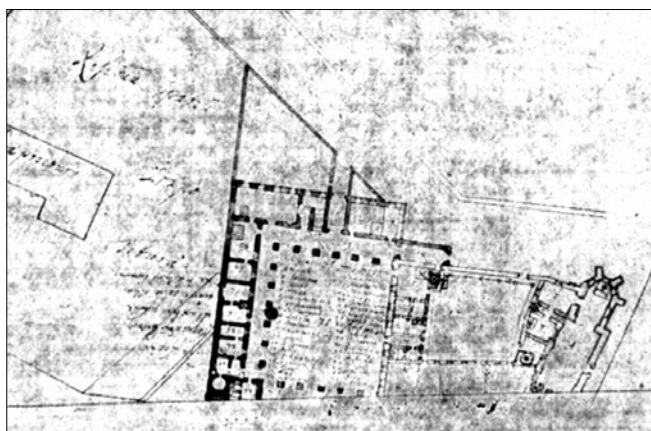
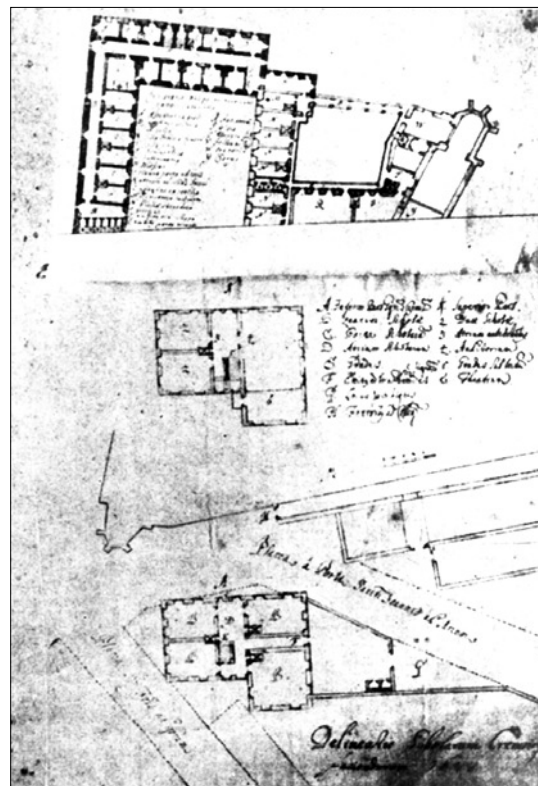
2) Např. (Gilchrist 1995, 25, 26, 57).

3) K základnímu vymezení areálu viz. (Jůza - Krsek - Petrů - Richter



Obr. 3: Kroměříž - císařský otisk mapy stabilního katastru z r. 1830. Na všech katastrálních mapách křížkovane lokalizována komenda.

možná cenným dokladem plán, zachycující začlenění budov komendy do areálu piaristické koleje z roku 1687-84. Na plánu můžeme pozorovat stav areálu po přestavbách ve 14. století a úpravách až do 17. stol., zatímco původní komenda se špitálem z 1. pol. 13. stol., tedy z doby před vznikem opevněného města, byla nepochybně jednodušším organismem. Rozeznat lze kostel s plochostropou starší lodí a připojeným gotickým klenutým chórem a trojbokým závěrem. V jádru se jednalo o nejstarší kamenný kostel v Kroměříži. Navazující čtyři křídla komendy a špitálu uzavírají v podstatě pravidelný dvůr. Nepravidelná dvorní zeď jiho-východního křídla by mohla naznačovat starší část stavby. Srovnáme-li plán s dnes existujícími objekty, můžeme konstatovat, že jihovýchodní křídlo koleje je skutečně v jádru severozápadním křídlem staršího dvora, ale celková forma ani detaily nenasvědčují, že by šlo o stavbu jednoznačně gotickou.⁵⁾ Vezmeme-li navíc v úvahu i schematicnost a ne-



Obr. 4: Kroměříž - plán z r. 1687-88, zachycující původní kostel komendy a stav areálu s navrženou dostavbou piaristické koleje, nahoře 1. patro, dole přízemí. (Reprodukce z A. A. Neumann, Piaristé a český barok, 1933).

přesnost celého plánu, patrné zvláště na zachycení městské hradby, k níž se areál přimyká, zdají se další interpretace dle něj spekulací. Budovy komendy i s kostelem byly strženy v 18. stol. a na jejich místě vystavěn dnešní barokní kostel, který převzal zasvěcení sv. Jana Křtitele (Jůza - Krsek - Petrů - Richter 1963; Svátek 1986; Neumann 1933).

Řádové majetky v **Přibicích** (okr. Břeclav) byly starší než vznik tamější komendy. Jejich hmotným dokladem je farní kostel sv. Jana Křtitele, připomínaný r. 1222, u kterého nelze vyloučit založení johanity (Jan 1995, v tisku).

Základní stavebně historický rozbor kostela provedl i na

byl odstraněn kostel a starší dvůr, jeho jihozápadní křídlo rozšířeno o 1 trakt i v suterénu. Nově cihelné byly klenuty všechny sklepy pod rekonstruovaným jihozápadním křídlem koleje a stejně klenuto bylo i celé její přízemí. Na místě dvora komendy a kostela byl následovně vystavěn barokní kostel sv. Jana Křtitele. Dle výše uvedeného lze plány z r. 1687 až 1688 považovat za dokumentaci pro 1. fázi výstavby piaristické koleje, přičemž se již patrně počítalo s pokračováním.

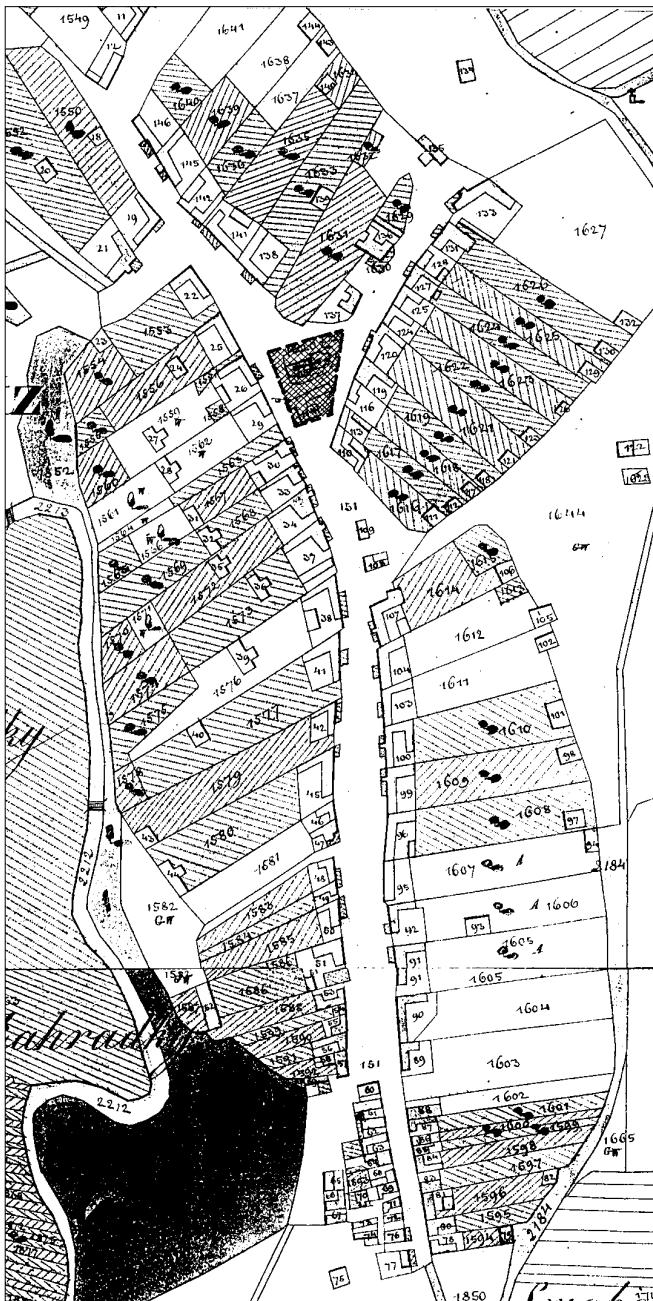
1963, 15; Svátek 1986, 25, 40).

4) Reprodukováno v (Neumann 1933, 114).

5) Dnešní jihovýchodní křídlo koleje vzniklo rozšířením staršího jihozápadního křídla dvora o trakt chodby jihovýchodním směrem. Tuto situaci potvrzují i sklepy pod tímto křídlem. V jihovýchodních čelech valených kleneb dvou sklepů, kolmých na osu křídla, jsou jasně vidět okénka do původního dvora, která byla zazděna po rozšíření sklepa o podélný sklep, v souladu s přistavěným nadzemním traktem. Úskok v síle zdíva v čelech zmíněných kleneb 120 cm nad zemí naznačuje, že sklepy byly původně nepochybně jedním prostorem, klenutým valenou klenbou podélně s křídlem. Velký valený klenutý sklep pod jihozápadním nárožím svou jižní čelní zdí, nesouběžnou s nadzemním zdí, napovídá, že vznikl pod půdorysně shodným přízemním prostorem, který je patrný na barokním plánu. Vyděme-li ze všech známých faktů a dokladů, můžeme shrnout stavební vývoj sledovaného křídla tak, že toto vzniklo snad někdy v 16. či 1. pol. 17. stol., a to včetně velkého a dvou menších kolmých sklepů v suterénu. V severní místnosti s nižší podlahou, přes kterou se vstupuje do sklepů, byl východ na dvůr, další průchody byly i v čelech sklepních místností. Následovala nepochybně rovněž vícefázová dostavba dnešní koleje zhruba podle plánů 1687-88, při níž bylo částečně podsklepeno její severní křídlo (kamenné klenby). V další fázi, asi v letech 1733 - 44 (Svátek 1986, 37),



Obr. 5: Přibice - pohled ke kostelu přes místo, kde stával dům čp. 114. (Foto V. Jesenský.)



Obr. 6: Přibice - císařský otisk mapy stabilního katastru z r. 1825.



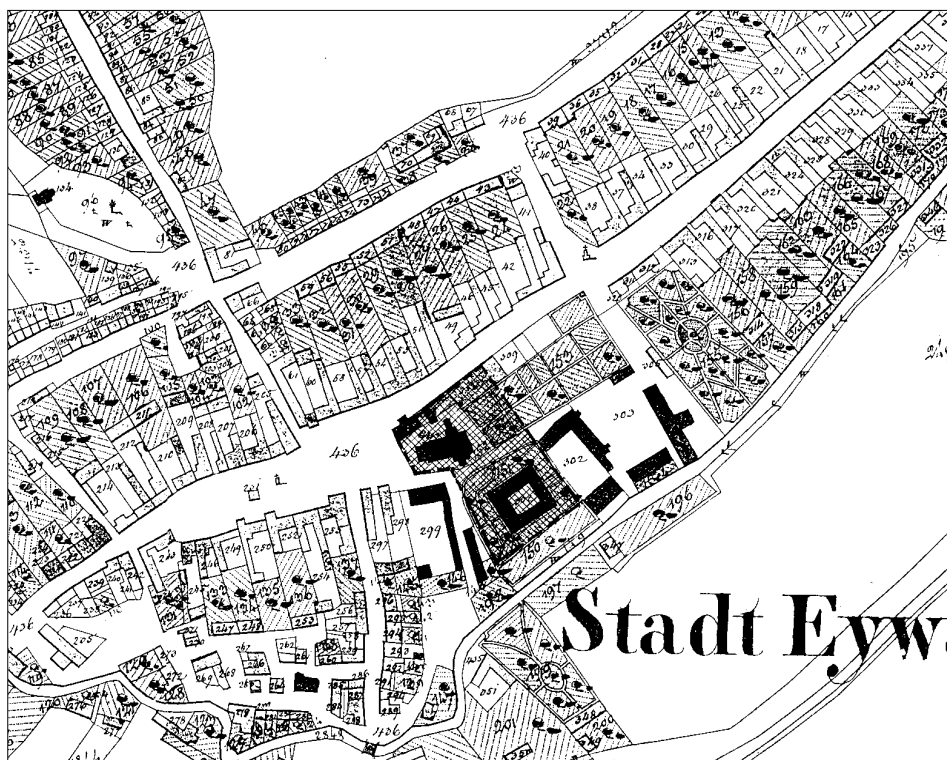
Obr. 7: Ivanovice na Hané - nádvoří zámku, severozápadní roh s gotickým traktem. (Foto V. Jesenský.)

základě archeologického výzkumu již dříve Dr. Unger (1983, 314 - 320), který určil románskou část stavby. Tentýž se po nálezů především skleněných střepů, pocházejících ze 14. stol., v sondě nedaleko kostela vyslovil pro lokalizaci komendy do jeho blízkosti (Unger 1979, 273 - 281). Již zmíněný vývoj řádové fary v komendu ve 2. čtvrtině 14. stol. výrazně podporuje lokalizaci dvora komendy na jižní stranu od kostela, čemuž odpovídají analogie, hlediska provozní i širší situace. Ve sledované poloze, jak je vidět i na mapě stabilního katastru,⁶ stála budova radnice, zaniklá v polovině 19. stol. Její středověké jádro by bylo možno očekávat a zůstává i námětem pro archeologický průzkum.⁷ Další hypotézou je vznik sakristie s osariem v suterénu na severní straně chóru kostela, která plnila funkci pohřební kaple v souvislosti se založením komendy, snad v důsledku omezení hřbitova výstavbou.

Pozůstatky komendy v **Ivanovicích na Hané** (okr. Vyškov) tvoří bezpochyby nejstarší stavební jádro místního renesančního zámku. Tento závěr, objevivší se písemně dosud jen částečně ve stavebně historickém průzkumu Zdeňka Gardavského, respektive Dr. Eliáše (Gardavský 1976), znamená impuls pro podstatné rozšíření poznatků o stavební podobě moravských johanitských komend. Zmíněné jádro představuje objekt se dvěma valeně klenutými místnostmi

6) Priebitz, císařský otisk mapy stabilního katastru, 1825.

7) Rozbor existujícího plánu, zachycujícího půdorys objektu v 19. stol., nemůže zde být prezentován pro prozatímní nedostupnost v archivu.



Obr. 8: Ivanovice na Hané - císařský otisk mapy stabilního katastru z r. 1826.

v přízemí v severozápadním nároží zámku.⁸⁾ Velikost dvora komendy lze snad zhruba odvozovat z rozsahu dispozice zámku. Nicméně obvodová zeď zámku a jí vymezený pravidelný, takřka čtvercový areál je třeba pravděpodobně považovat až za pozdně gotickou vodní tvrz, která zde vznikla patrně koncem 15. stol. bez podílu johanitů. V případě existence této tvrze uvedeného rozsahu, jako komendy johanitů již ve 14. stol.,⁹⁾ by toto stavební řešení představovalo značně neobvyklou formu mezi poznanými komendami, a to nejen u nás. Mnohem blíže by asi mělo k podobě hradu (Antonov 1976, 10 - 20), který však vzhledem k souvislostem nelze předpokládat. Vazba komendy na v sousedství stojící farní kostel je nepochybná, i když ve stavební podobě jeho gotického jádra lze s větší, maximálně s výjimkou věže, hledat původ ve 13. stol.

Hrad Orlov, nebo také **Orlovice** (okr. Vyškov), vybudovaný johanity asi 8 km jižně od Ivanovic, je uchován jen v podobě terénních útvarů. Celou situaci popsali Dr. Procházka a Plaček (1982, 54, 55), přičemž se zdá, že se vzhledem k destrukci nedá o podobě hradu více spekulovat. O to více je třeba litovat absence dokumentace z archeologických výzkumů, prováděných zde pracovníky krajinického muzea ve Vyškově v roce 1933. Doloženy jsou jen kusými zprávami¹⁰⁾ a několika fotografiemi,¹¹⁾ dokládajícími např.

8) Vstupní portál do větší z místností z nádvoří a další mezi nimi jsou kamenné, lomené, s okosením, ale stejně jako u čtvercového okénka s podobnou profilací nad prvním z nich neumožňují jejich málo zřetelné detaily jiné než rámcové datování, snad do 14. stol. U této části stavby je přesto více než pravděpodobný její vznik ve 13. stol.

9) Z. Gardavský (1976) charakterizuje v SHP gotickou výstavbu ve 3 fázích, přičemž výsledkem byla tvrz s obvodem dnešního zámku se zástavbou v severozápadním nároží a podél severního hrzení a bránou na místě dnešní. Ohledně původu nejstarší fáze johanitské tvrze cituje autor SHP Dr. Eliáše (Ivanovice na Hané, historický a archivní průzkum), který považuje za dobu vzniku konec 14. stol. Oproti tomu B. Samek (1994, 603) označuje tvrz za vzniklou snad r. 1486.

10) Např. Lid, 4. 7. 1933, Moravský večerník 2. 1. 1935.

11) Uloženy v archivu Památkového ústavu Brno.

nález bašty o průměru 6 m a tl. zdi 2,5 m, která byla vyzděna z cihel(!) na kamenném základu.

U krátce existujícího sídla johanitů v **Hrádku** (okr. Znojmo), které může sloužit jako příklad spíše významné fary se dvorem než komendy, není za současného stavu bádání možné mluvit o podobě, ale maximálně lokalizaci. Ta je s největší pravděpodobností východně od farního kostela, jehož gotické jádro lze předpokládat. Na jihozápad od něj se nachází jediná dochovaná stavba z daného období 13. stol., karner sv. Oldřicha. I tento karner, jako důkaz vlivu podunajské oblasti,¹²⁾ může být důsledkem závislosti na komendě v Mailbergu, což ostatně platí i o karneru v Přibicích. Bohužel nelze nic přesnějšího vyslovit o vztahu johanitského dvora ke staršímu břetislavskému hradišti v Hrádku¹³⁾ ve 13. stol. Nezachováno

a nevysvětleno zůstává i oválné formované jádro zástavby ve východní části městečka u náměstí, jak je zachycuje in-dikační skica. Johanitskou tradici nicméně připomíná mal-téžský kříž v tympanonu hlavního průčelí barokní fary.

Komenda johanitů v **Horních Kounicích** (okr. Znojmo) je dnes z moravských jedinou, z níž se nám mimo kostela zachovaly pozůstatky dalších budov. Tento fakt, spolu s dalšími poznatky z mladšího stavebního vývoje a uspořádání okolí, nám umožňuje vytvořit nejprůnosnější závěry ohledně podoby johanitských komend na Moravě. Tato skutečnost nebyla dosud rozpoznána a doceněna v odborných kruzích, a tudíž ani literatuře.¹⁴⁾

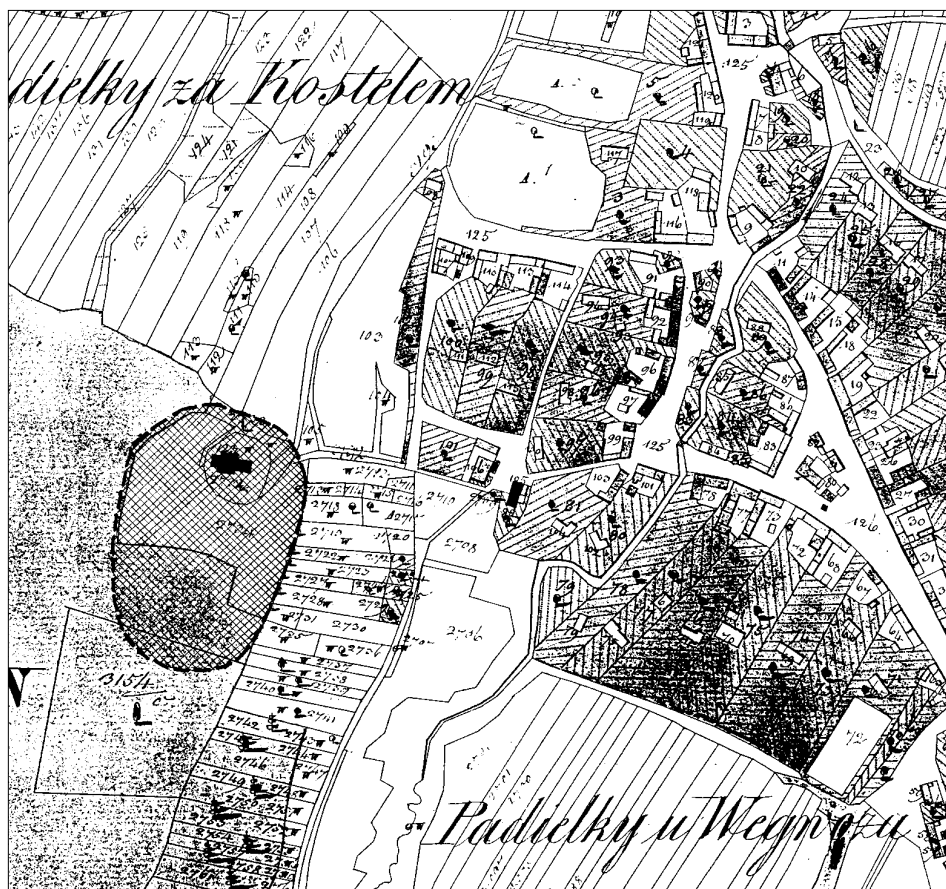


Obr. 9: Orlovice - pozůstatky cihelné věže hradu, odkrývané ve třicátých letech. (Foto archiv Památkového ústavu v Brně.)

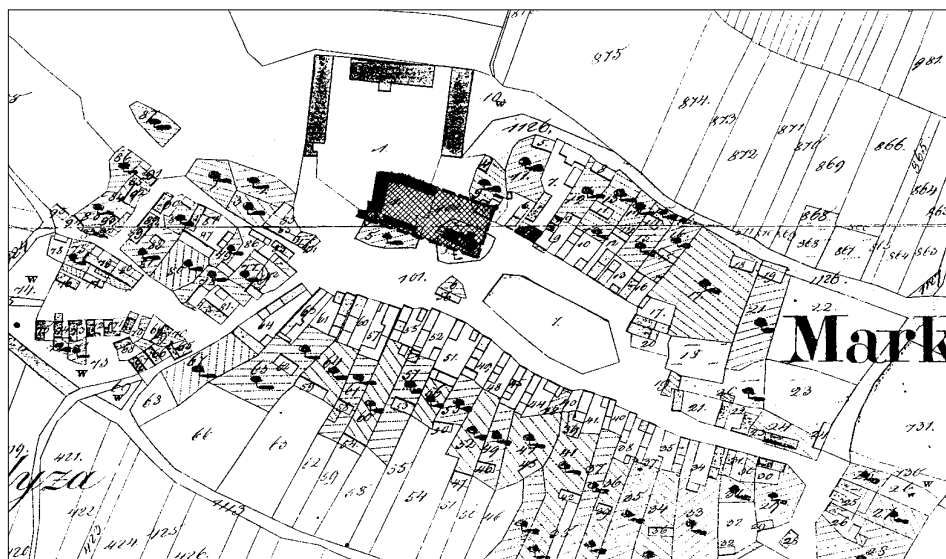
12) Srovnej (Paukert 1978, 111).

13) Uvádí jej např. L. Hosák a kol. (1981, 106).

14) K danému tématu nehovoří údaje F. Dvorského ve Vlastivědě moravské (1916, 122 - 130) ani Hosákův Historický mistopis země moravskoslezské (1933, 130, 131). Existenci raně gotického prostoru ve sklepe barokní sýpky, který byl patrně součástí johanitské komendy, konstatuje dvojice autorů V. Nekuda a J. Unger (1981, 129). Ve své diserta-



Obr. 10: Orlovice - císařský otisk mapy stabilního katastru z r. 1826.



Obr. 11: Horní Kounice - císařský otisk mapy stabilního katastru z r. 1825.

Ves Horní Kounice, ležící v předhusitské době na hlavní vnitrozemské cestě (Hosák 1951, 12 - 78), lze podle mapy stabilního katastru označit za typ kolonizační vsi s pravidelným zastavěním, které respektuje prostor na severozápadě návsi, kde se nalézá kostel a oproti ležící hospodářský dvůr. Celá situace i podoba budov poukazuje na pravděpodobnost lokalizace bývalé johanitské komendy do těchto míst. Proto byl po kompletním zaměření budov pro-

tační práci má Horní Kounice jako tvrz zařazena P. Chotěbor (1985). Naopak celý areál i s kostelem je velice povrchně rozebrán v posledním soupisu B. Samka (1994, 519, 520).

veden stavebně historický průzkum, jehož výsledky, týkající se podoby komendy, můžeme popsat takto:¹⁵⁾

Nejstarší částí kostela sv. Michala je jeho západní polovina, zřetelně oddělená úskokem v síle zdi v interiéru. Zda k této stavební fázi z 30. až 40. let 13. stol. můžeme počítat i západní věž, není průkazné.¹⁶⁾ Přispívá k tomu i absence jednoznačné dokumentace při nedávném otlučení omítek věže.¹⁷⁾ V další fázi byl kostel prodloužen východním směrem. Stále plochostropá loď měla v přistavěné části dvojici oken na každé straně, která byla odhalena autorem na půdě vystupující nad mladší klasicistní klenbu. Okénka mají lomené základy s tupým vrcholem, vzdívané z lomového kamene, do interiéru jsou ostění kryta mladší barokní paspartou s malbou s rostlinným dekorem. Dalším architektonickým prvkem je lomený pískovcový portálek s jednoduchým okosením, který byl umístěn v severní zdi na hranici původní lodi a prodloužení. Bohužel u portálu nelze jednoznačně rozhodnout o jeho přenesení ze starší stavby nebo užití jako nového při dostavbě.¹⁸⁾ Tento fakt spolu s nejednoznačnou podobou nalezených okének umožňuje hypoteticky datovat prodloužení spíše, než jako dříve nejreálněji udávané pozdně gotické,¹⁹⁾ už do 14. stol., kdy po povýšení na městečko mohla vzniknout potřeba rozšíření farního kostela. Můžeme tedy uva-

15) Úplnější rozbor je popsán v (Jan - Jesenský 1987, 12 - 19) s doplněním v (Jesenský 1995, 22 - 28).

16) Arch. Žlábek ve svém schematické analýze (z r. 1968) řadí věž do pol.

18. stol. (uloženo ve spisovém archivu Památkového ústavu Brno), dále lze porovnávat fotografie z oprav v té době (uloženy v fotografickém archivu Památkového ústavu Brno a u faráře p. Nečmanského na farnosti v Horních Kounicích). O existenci gotické věže druhotně svědčí původ zvonu v ní umístěného (dat. 1479), popřípadě dvojí prodloužení kostela na východ.

17) Dr. Kozdas ve svém odborném vyjádření k opravě (uložen ve spisovém archivu Památkového ústavu Brno, č. j. 2154/91) pouze konstatuje, že věž je po sejmutí omítek viditelně pozdně barokní (příslušná fotodokumentace je ovšem nedostatečná).

18) Srovnávané i fotografie po otlučení omítek v sedmdesátých letech (viz pozn. 16.).

19) V analýze arch. Žlábkova viz pozn. 16. Zcela zavádějící je rozbor B. Samka (1994, 119), považujícího za pozdně románské jádro boční zdi východní části lodi (!) a zároveň prodloužení lodi současně se zaklenutím až z r. 1785 - 90.

žovat o johanitském stavebním počínu, dokládajícím prosperitu obce.

Protilehlý hospodářský dvůr je tvořen třemi křídly, z nichž severní a západní jsou propojena do tvaru L a jižní křídlo je samostatně stojící barokní sýpkou. Právě v jejím suterénu byl již dříve identifikován raně gotický prostor. Vstupuje se do něj z otevřeného schodiště lomeným gotickým pískovcovým portálem s okosením, jenž nese znaky mladších úprav, nicméně dle záklenu navazující niky je nesporně na původním místě. Prostor dnešního sklepa s rozměry 17,7 x 5 m je klenut mladší, patrně až pozdně barokní valenou cihelnou klenbou s výseči. Tato je však v přibližné polovině předělána raně gotickým lomeným pasem, vyzdívaným z lomového kamene. Nadzemní část sýpky je nepochybně od horizontálního úskoku zdiva, asi 80 cm nad podlahou, barokní novostavbou. Přesto lze pro raně gotickou budovu odvodit její dvojpodlažnost, tedy snad polozapuštěné plochostropé přízemí, a asi na 2 prostory dělené patro. Na vnější jižní stěnu sýpky v 1. patře bylo přeneseno pískovcové ostění gotického dvojokénka s okosením.²⁰⁾

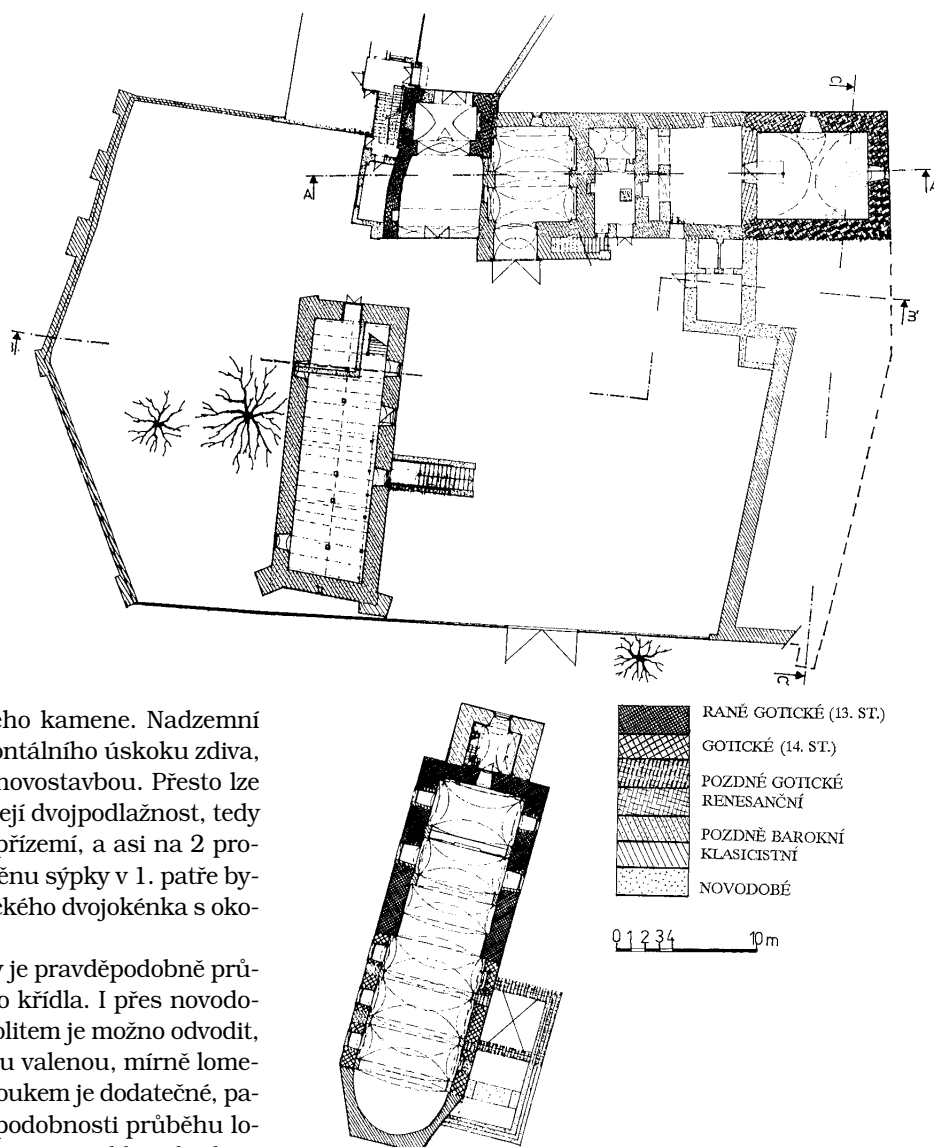
Další stavbou původní komendy je pravděpodobně průjezdni brána v jižní části západního křídla. I přes novodobou úpravu vnitřních povrchů břizolitem je možno odvodit, že zaklenutí brány napříč položenou valenou, mírně lomenou klenbou s malou výsečí nad obloukem je dodatečné, patrně pozdně gotické. I vzhledem k podobnosti průběhu lomených oblouků v průjezdu a v popsaném sklepe lze bránu spolu s kratším navazujícím úsekem jižní zdi nepravdělného průběhu považovat za prvky hrzení komendy.

Daleko méně jednoznačná je situace suterénního prostoru na severním konci téhož křídla. V areálu ojediněle dochovaný pravouhlý renesanční portál do tohoto sklepa naznačuje, že zeď, v níž je umístěn, mohla snad být původně průčelní. Silnější zbývající tři obvodové zdi sklepa, jeho nižší podlaha i rustikální forma valené kamenné klenby nevyvolávají, že se může jednat o další prostor gotické komendy.

Při vymezování stavebních dokladů o podobě johanitské komendy je ovšem nutné vzít v úvahu, že areál byl následovně upraven na pozdně gotickou, a posléze renesanční tvrz (Dvorský 1916, 122 - 130; Hosák 1933, 130, 131; Nekuda - Unger 1981, 129; Chotěbor 1985). Dokladem této fáze jsou i zbytky sgrafita na západním a severním průčelí západního křídla.

Dnešní jižní a dříve i východní ohradní a opěrné zdi z převážně kamenného zdiva jsou nejpravděpodobněji z větší části až barokní. Nicméně není pochyb, že původní komenda byla hrazena, a to mimo zdi nepochybně i příkopem. Ten vymezoval areál nejpravděpodobněji obsahující

20) Při omezeném průzkumu interiéru nebyla odhalena žádná spára možné okenní niky.



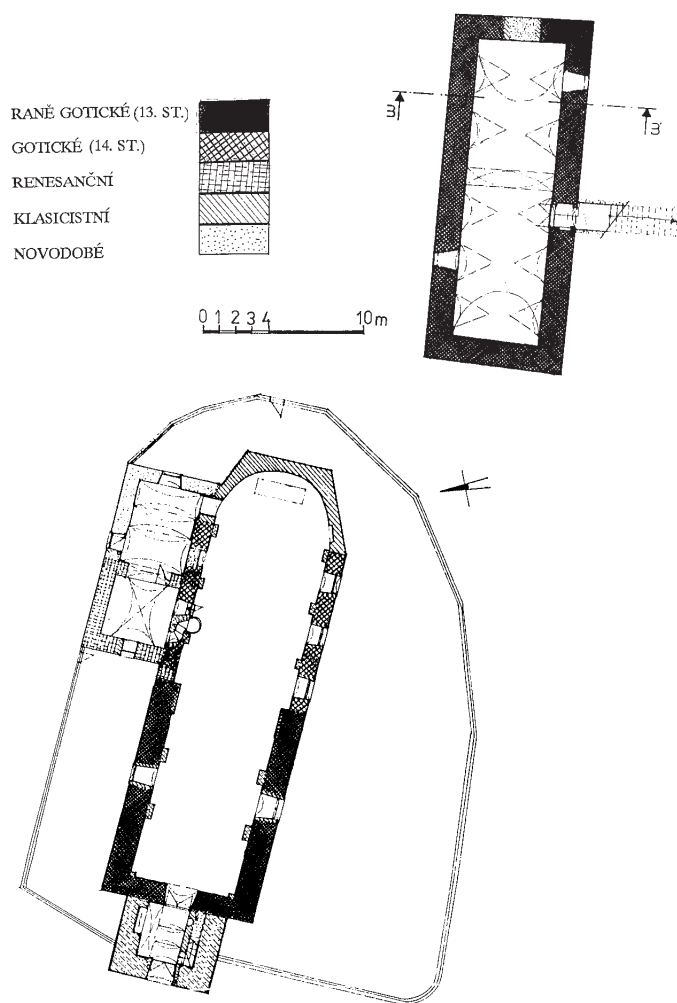
Obr. 12: Horní Kounice - kostel sv. Michala a hospodářský dvůr - 1. patro/přízemí, stavebně historická analýza. (Zaměření a průzkum V. Jesenský.)

i kostel, jakkoliv není vyloučené jeho oddělení příčným hrzením ve smyslu mladší barokní či už renesanční mohutné ohradní zdi, známé dnes jen ze skic a dobových fotografií (Dvorský 1916, 127). Dále je třeba připomenout, že dnešní terén je v celém areálu i jeho okolí značně upraven navážkami.

Na základě výsledků průzkumu lze původní johanitskou komendu charakterizovat jako vcelku pravidelný obdélný dvůr hrazený zdí a nepochybně příkopem, patrně společně s kostelem. Ve dvoře stála nejméně jedna kamenná budova, kterou lze dle analogií považovat za typovou dvoupodlažní budovu rytířských komend plnící funkci obytnou, shromažďovací a patrně i skladovací (Gilchrist 1995, 90 - 93). Vjezd směrem vně z obce chránila brána.²¹⁾ Ve dvoře se nacházely jistě další hospodářské a snad i obytné budovy, patrně dřevěné. Rozvoj areálu může dokládat pravděpodobně johanitské výrazné prodloužení kostela.

V předchozím přehledu nejsou ještě zařazeny Liborem

21) Pro rámcovou představu může posloužit např. komenda Bubikon tak, jak ji zachycuje pohled z pol. 16. stol., reprodukováno v (Wienand 1977, 367).



Obr. 13: Horní Kounice - kostel sv. Michala a hospodářský dvůr - přízemí/suterén, stavebně historická analýza. (Zaměření a průzkum V. Jesenský.)

Janem teprve dodatečně klasifikované komendy v Mutěnicích, popřípadě Brtnici (Jan 1992, 120 - 122).

Ve světle dosažených poznatků se moravské komendy johanitů jeví po stránce stavební podoby jako dosti pestrý a těžko postižitelný celek. Přesto lze zřetelně odlišit dvě, řekneme až typologické skupiny, které v podstatě korespondují s předloženými závěry historického bádání.

První skupina, zastoupená na Moravě komendami v Brně a Kroměříži, představuje typ městské komendy se špitálem. Ať už polohou vně či uvnitř hradeb, obsahovaly jejich areály kostel, špitální budovu a dvůr s obytnými a hospodářskými budovami. Konkrétní uspořádání a podoba areálů byla závislá na předchozí situaci (viz starší špitál v Brně), ekonomické prosperitě komendy, době vzniku, poloze vně či uvnitř hradeb atd. Zdá se, že špitální funkce těchto řádových sídel byla jednoznačně spojujícím článkem k městům, a mimo jiné i proto u nich v jistém pohledu dominovala.

Druhá skupina johanitských komend, prezentovaná Horními Kounicemi, Příbici, Ivanovicemi a v podstatě i Mutěnicemi a Brtnicí, je typem vesnických komend, hospodářských center řádových majetků. Tyto komendy byly zakládány ve vsích či městečkách, které johanité kolonizovali, i když nelze vyloučit, že některá z nich vznikla na místě staršího zeměpanského dvorce. Při novém vysazení vsí johanity byla poloha komend respektována. Vesměs byly situovány na pozicně výhodném konci ulicovek a měly podobu

hrozených dvorů. V těsném sousedství stál farní kostel, v němž johanité zajišťovali duchovní služby pro usedlíky a který byl buď zahrnut do hrozeného areálu, nebo mohl být sám ohrazen a napojen na komendu. Konkrétní rozsah, uspořádání a podoba těchto sídel byla nepochybně ještě různorodější než u komend městských. Souvisela dominantně s filiální pozicí a ekonomickým zázemím komendy a jeho vývojem. Patrně se to neprojevovalo ani tak v celkové velikosti areálu (vždyť jestliže velikost malé přibické komendy můžeme předpokládat zhruba 50×50 m, pak u komendy hornokounické jde včetně areálu kostela o přibližně 80×50 m), ale kvalitě a množství staveb. Areály patrně obsahovaly obytné a hospodářské budovy, existence zvláštní kaple, jak je známe z analogií,²²⁾ nebyla u moravských komend doložena. Dle poznatků z Horních Kounic se zděné stavby patrně omezily na obytné universální budovy, ostatní hospodářské budovy byly dřevěné či hrázdné. Podle již zmiňovaného příkladu se jednalo architektonicky o stavby nenáročné, které zcela korespondovaly s kvalitou staveb svého typu v dobové produkci. I na základě průzkumů ostatních kostelů, které byly v držení moravských johanitů (Jan - Jesenský 1987) a dají se u nich předpokládat jejich stavební zásahy, lze odvodit, že z hlediska stavební úrovně řádové stavitelství minimálně na Moravě nevykazuje žádné specifické či charakteristické architektonické, typologické nebo ikonograficky výtvarné prvky, naopak se poměrně pružně přizpůsobuje v detailu i stavební technice regionálním vlivům. Obranná funkce komend, jako center řádového majetku, nebyla nepochybně dominantní a forma hrazení, popřípadě dalších obranných prvků, závisela na významu sídla. Žádné strategické či ryze vojenské funkce a jejich odraz v architektuře nebyly nalezeny.

Orlovická komenda představuje specifický typ sídel johanitů, ale totéž platí i pro templáře, v podobě hradů, respektive výrazněji fortifikovaných tvrzí, které i jinde v Evropě znamenají spíše anomálie a jejichž širší zpracování je aktuálním úkolem. Nicméně je zjevné vzorové působení řádových hradů v Palestině na zakládání hradů rytířských řádů v Evropě.²³⁾

Komendy johanitského řádu na Moravě představují svým způsobem uzavřený a reprezentativní vzorek, i když nepočtený. Smysl jeho zpracování jsme viděli jednak v syntéze dosavadního poznání včetně našich bádání a dále v pokusu obecněji charakterizovat podobu a funkce johanitských komend na daném území. Vzhledem k tomu, že zůstaly zachovány pouze artefakty řádových sídel, se intenzivní interdisciplinární přístup jeví jako jediná přínosná metoda.

22) K tomu např. (Gilchrist 1995, 62 - 105).

23) Např. (Boase 1967, 105, 106; Jan 1992, 213).



Obr. 14: Horní Kounice - sýpka hospodářského dvora a kostel. (Foto V. Jesenský.)



Obr. 15: Horní Kounice - sklep sýpky - bývalé přízení hlavní budovy komendy. (Foto V. Jesenský.)

PRAMENY A LITERATURA

- ARNOLD, U., 1980: Entstehung und Frühzeit des Deutschen Ordens. In: Die geistlichen Ritterorden Europas. Sigmaringen, 81 - 108.
- ANTONOV, A. 1976: Die Johanniterburg Biebelried bei Würzburg. Burgen und Schlösser 1, 10 - 20.
- BENES, F., 1939: Pečeti českého duchovenstva I. Do válek husitských. Johanité 3 - 5. Praha.
- BOASE, T. S. R., 1967: Castles and Churches of The Crusading Kingdom. London.
- BULST - THIELE, M. - L., 1980: Der Prozeß gegen der Templerorden. In: Die geistlichen Ritterorden Europas. Sigmaringen, 375 - 402.
- Dějiny Brtnice a připojených obcí. 1988. Brno.
- DEMURGER, A., 1993: Die Templer. Aufstieg und Untergang 1118 - 1314. München.
- DVORSKÝ, F., 1916: Hrotovský okres. Vlastivěda moravská. Brno.
- EDEL, T., 1992: Blahoslavená Zdislava a řád sv. Jana Jeruzalémského. Zprávy památkové péče 0, 28 - 30.
- EDEL, T., 1993: Příběh ztraceného kláštera blahoslavené Zdislavy. Praha.
- FIALOVÁ, V., 1956: Doklady husitské tradice v Příbiczích nad Tábořem. Časopis Moravského muzea - Vědy společenské 41, 121 - 135.
- FRANĚK, O. - TOMAN, O., 1968: Spilberk. Brno.
- GARDAVSKÝ, Z., 1976: Zámek Ivanovice na Hané, SHP SÚRPMO. Brno.
- GILCHRIST, R., 1995: Contemplation and Action. London.
- HIESTAND, R., 1980: Die Anfänge der Johanniter. In: Die geistlichen Ritterorden Europas. Sigmaringen, 31 - 80.
- HLAVÁČEK, I., 1985: Zwei Miszellen zur Geschichte der Ritterorden in den böhmischen Ländern. In: Die Rolle der Ritterorden in der Mittelalterlichen Kultur. Torun, 207 - 212.
- HLEDÍKOVÁ, Z., 1987: Pražské klášterní špitály od 13. do počátku 15. století. Documenta Pragensia VI/1. Praha.
- HOSÁK, L., 1933: Historický místopis země moravskoslezské. Brno.
- HOSÁK, L., 1951: Zemské stezky a podružné cesty na Moravě v době

předhusitské, ČSPS LIX, 12 - 78.

HOSÁK, L. a kol., 1981: Hrad, zámek a tvrz v Čechách, na Moravě a ve Slezsku I. Jižní Morava. Praha.

CHOTĚBOR, P., 1985: Ke stavební podobě české středověké tvrze (dissertační práce v AÚ ČSAV Praha).

INQUISITIO = Inquisitio domorum Hospitalis S. Johannis Hierosolimitani per Pragensem archidiocesim facta anno 1373. Vyd. V. Novotný. Historický archiv 19, 1901.

JAN, L., 1987a: Ekonomické zázemí johanitské komendy v Horních Kounicích. Jižní Morava 23, 85 - 94.

JAN, L., 1987b: Pečeti rytířských duchovních řádů v Čechách a na Moravě 1189 - 1310 (s přihlédnutím k dalšímu vývoji). Zprávy Krajského vlastivědného muzea v Olomouci 246, 1 - 27.

JAN, L., 1992: Ivanovice na Hané, Orlovice a johanitský řád. (Příspěvek k poznání struktury a ekonomiky rytířských duchovních řádů do konce 15. století.) ČMM 111, 199 - 226.

JAN, L., 1993: Účet starobrněnského špitálu z roku 1367. Forum brunense, 9 - 20.

JAN, L., 1995a: Bratři špitálu Panny Marie v českých zemích 1204 - 1411. Tišnov.

JAN, L., 1995b: Starobrněnský johanité a ves Příbice. Forum brunense (v tisku).

JAN, L. - JESENSKÝ, V., 1987: Typologie johanitských komend na Moravě (studentská vědecká práce na FA ČVUT Praha).

JESENSKÝ, V., 1995: The Commanderies of The Order of The Knights of St. John in Moravia, Final thesis, CEU. Praha.

JŮZA, V. - KRSEK, I. - PETRŮ J. - RICHTER, V., 1963: Kroměříž. Praha.

KALIVODA, F. 1959: Brno vůně jednoho města. Brno.

LECHNER, K., (bez data): Die Kommende Mailberg. Schriftenreihe des Maltesermuseums Mailberg, Bd. 3. Mailberg.

MELVILLE, M., 1980: Les Débuts de l'Ordre du Temple. In: Die geistlichen Ritterorden Europas. Sigmaringen, 23 - 30.

MILTZER, K., 1981: Die Entstehung der Deutschordensballeien im Deutschen Reich. Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens 16. Marburg.

NEKUDA, V. - UNGER, J., 1981: Hrádky a tvrze na Moravě. Brno.

NEUMANN, A. A., 1933: Piaristé a český barok. Přerov.

NOWAK, Z. H., 1983: Der Anteil der Ritterorden an der preußischen Mission (mit Ausnahme des Deutschen Ordens). In: Die Rolle der Ritterorden in der Christianisierung und Kolonisierung des Ostseegebietes. Torun, 79 - 91.

PAUKRT, V., 1978: Moravské románské karnery a kaple, tzv. Cyrilka v Podivíně. Jižní Morava 14, 111.

PROCHÁZKA, R. - PLÁČEK, M., 1982: Povrchový průzkum hradu Orlova, k.ú. Orlovice (okr. Vyškov). Přehled výzkumů, AÚ ČSAV. Brno.

RBM = Regesta diplomata nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae. RBMV = Regesta Bohemiae et Moraviae aetatis Venceslai IV.

SAMEK, B., 1994: Umělecké památky Moravy a Slezska 1. Praha.

SKOPAL, M., 1993: Založení komendy johanitů na Malé Straně. Příspěvek k otázce příchodu řádu do Čech. Pražský sborník historický 26, 7 - 36.

SÚA AVM = Státní ústřední archiv Praha. Archiv Velkopřevorství maltézského řádu.

SVÁTEK, J., 1986: Johanité v Kroměříži. Studie Muzea Kroměřížska, 25 - 40.

UNGER, J., 1979: K lokalizaci johanitské komendy v Příbiczích (okr. Břeclav). AH 4, 273 - 281.

UNGER, J., 1983: Zjišťovací výzkum u románského kostela v Příbiczích (okr. Břeclav). Vlastivědný sborník moravský 35, 314 - 320.

VODÍČKA, J., 1959: Počátky špitálu sv. Ducha na Starém Brně. (Období předjohanitské 1238 - 1243). Sborník Matice moravské 78, 161 - 204.

WALDSTEIN - WARTENBERG, B., 1975: Die kulturellen Leistungen des Grosspriorates Böhmen - Österreich im Mittelalter. Annales de l'Ordre Souverain Militaire de Malte 33, 21 - 39.

WIENAND, A., 1977: Der Johanniter - Orden. Der Malteser - Orden. Köln.

WALDSTEIN - WARTENBERG, B.: Die Vasallen Christi. Wien - Köln - Graz.

WIHODA, M., 1992: Příchod řádu německých rytířů do českých zemí. Časopis Slezského muzea B 41, 7 - 10.

ZUR FUNKTION UND BAUGESTALT VON JOHANNITER-KOMMENDEN IN MÄHREN

Die Untersuchung der Baugestalt und des Betriebs von Johanniter-Kommenden in Mähren stößt, wie auch woanders, auf eine minimale Erhaltungsstufe ihrer Areale und Bauten.

Die nachträgliche Entstehung der Brünnener Kommende, mit der Kirche, beim schon existierenden Spital, im 13. Jahrhundert, hat die Gestalt des Areals, das durch die Pekařská Gasse in zwei Teile geteilt wurde - einen mit der Kirche und dem Friedhof und dem anderen mit dem Spital und dem Hof. Diese Situation erfaßt der von L. Jan gefundene Plan aus dem Jahre 1741. Die Kommende ist zuletzt völlig eingegangen. Die Kommende mit dem Spital in Kroměříž (Kremsier) ist im Zusammenhang mit dem Aufbau der Barockkirche des hl. Johannes d. T. auch eingegangen und der einzige Beleg ihrer Gestalt ist ein Plan der Eingliederung des Areals an ihrer Stelle in das Piaristenkolleg aus den Jahren 1687 - 88. Es scheint, daß nur die in dem Grundriß erfasste Kirche und ihre Anbauten ein Bestandteil des Areals der Kommende sein konnten. Andere in dem Plan belegte Teile sind jünger und ohne den Zusammenhang mit der Kommende. Leider wurden gerade nur diese Bauteile in dem südöstlichen Flügel des barocken Kollegs von V. Jesenský identifiziert. Über die Lokalisation der Kommende in Přibice in die Nähe der Pfarrkirche und über die baugeschichtliche Analyse der Kirche hat sich schon früher J. Unger (1979, 273-281; 1883, 314-320) geäußert. Es scheint, der Meinung der Autoren nach, daß man Überreste des Hofes der Kommende vor der Kirche, an der Stelle des im 19. Jahrhundert abgetragenen Rathauses suchen kann. Die Existenz der Sakristei mit dem Ossarium im Souterrain, die unter den Johannitern im 14. Jahrhundert entstand, kann ein Beleg des Einflusses des Donaugebiets und daher der Kommende in Mailberg sein. Im Vergleich mit der bisherigen Literatur sind die Autoren der Meinung, daß sich die Kommende in Ivanovice na Hané schon im 13. Jahrhundert an der Stelle des bestehenden Renaissanceschlusses befand. Es handelt sich eher nur um ein einstöckiges Gebäude in der nordwestlichen Ecke des Hauptplatzes, wie aus erhalten gebliebenen Teilen deutlich ist.

Die Burg Orlovice hat sich als eine fast unleserliche Ruine erhalten, aber die Autoren machen auf eine bisher nicht gefundene aber wahrscheinliche Dokumentation der archäologischen Untersuchung aus dem Jahre 1933 aufmerksam, die nur durch einige dürftige Zeitungsnachrichten und eine interessante Fotodokumentation in dem Archiv des Denkmalamtes in Brno (Brünn) belegt ist.

Die Kommende in Horní Kounice ist in Mähren die einzige, von der sich bedeutende Teile des Areals erhalten haben. Die Autoren haben während einer baugeschichtlichen Untersuchung des Areals, als Bestandteile folgende Bauten nachgewiesen: eine gotische Pfarrkirche (zur Verlängerung des Schiffes ist es offensichtlich im 14. Jahrhundert unter den Johannitern gekommen), ferner einen frühgotischen Keller im Kornboden, im gegenüberliegenden Hof (ein zweistöckiges Typenwohnhaus kommt bei Johanniter- und Templer-Kommenden öfters vor), ein Durchgangstor und Teile der anknüpfenden Mauer (das Gewölbe des Torres ist jünger) und hypothetisch einen weiteren Raum in der nordwestlichen Ecke des Areals. Das Areal der Kommende war zweifellos befestigt, selbst wenn die heutigen Überreste der Umfassungsmauern anscheinend erst frühbarock sind. Auf Grund der erreichten Erkenntnisse versuchen die Autoren die mährischen Johanniter-Kommenden in zwei elementare typologische Gruppen aufzuteilen. Die erste Gruppe, durch Kommenden in Brno und Kroměříž vertreten, stellt den Typ der städtischen Kommende mit dem Spital dar. In dem Areal, sei es außerhalb oder innerhalb der Stadtmauern, befand sich eine Kirche, ein Spitalgebäude und ein Hof mit Wohn- und Wirtschaftsgebäuden. Die konkretere Anordnung und die Gestalt der Areale war von der vorherigen Situation (siehe älteres Spital in Brno), der ökonomischen Prosperität der Kommende, der Zeit der Entstehung, der Lage außerhalb oder innerhalb der Stadtmauern usw. abhängig. Es scheint, daß die Spitalfunktion dieser Ordenssitze eindeutig ein Bindeglied mit der Stadt und u.a. auch deswegen dominierend war. Die zweite Gruppe, durch Horní Kounice, Přibice, Ivanovice na Hané und beziehungsweise Mutěnice und Brtnice repräsentiert, ist ein Typ der ländlichen Kommende als ein Wirtschaftszentrum des Ordensbesitzes. Diese Kommenden wurden in von Johannitern kolonisierten Dörfern oder Städtchen gegründet, wenn man auch nicht ausschließen kann, daß manche an der Stelle eines älteren landesfürstlichen Gehöftes entstanden. Sie wurden durchweg am günstigeren Ende der Straßendörfer situiert und haben die Gestalt befestigter

Höfe gehabt. In der nächsten Nachbarschaft stand die Pfarrkirche, in der die Johanniter die Seelsorge für Ansässige geleistet haben und welche entweder in das befestigte Areal eingeschlossen war, oder ihre eigene Befestigung haben konnte und an die Kommende angeschlossen war. Die konkrete Weite, die Anordnung und die Gestalt der Sitze war zweifellos noch heterogener als bei städtischen Kommenden. Das alles stand in dem dominanten Zusammenhang mit der Filialposition und der wirtschaftlichen Substanz der Kommende und ihrer Entwicklung. Es hat sich sicherlich nicht so ganz in der gesamten Größe des Areals gezeigt, sondern in der Qualität und der Anzahl der Bauten. Die Areale umfassten Wohn- und Wirtschaftsgebäude, die Existenz einer separaten Kapelle, wie von Analogien bekannt ist, wurde bei mährischen Kommenden nicht nachgewiesen. Laut Erkenntnissen aus Horní Kounice war offensichtlich nur das Wohngebäude ein Bau aus Mauerwerk, andere Wirtschaftsgebäude waren Holz- oder Fachwerkbauten. Dem schon erwähnten Beispiel nach, handelte es sich um architektonisch bescheidene Bauten, die der Qualität ähnlicher Bauten der zeitgenössischen Produktion vollkommen entsprochen haben. Auf Grund der Untersuchung anderer Kirchen, welche im Besitz mährischer Johanniter waren und bei denen man ihre Baueingriffe voraussetzen kann, läßt sich ableiten, daß vom Gesichtspunkt des Bauniveaus aus, das Ordens-Bauwesen, wenigstens in Mähren, keine spezifische oder charakteristische architektonische, typologische oder ikonographisch-bildkünstlerische Elemente aufweist, im Gegenteil paßt es sich verhältnismäßig beweglich, im Detail und in der Bautechnik, den regionalen Einflüssen an. Die Verteidigungsfunktion der Kommende als Zentren des Ordensbesitzes war zweifellos nicht dominierend und die Form der Befestigung, beziehungsweise weiterer Verteidigungselemente war von der Bedeutung des Sitzes abhängig. Es wurden keine strategischen oder rein militärischen Funktionen und ihr Reflex in der Architektur festgestellt. Die Kommende in Orlovice stellt eine spezifischen Typ der Johanniter-Sitze dar - aber dasselbe ist auch für Templer gültig -, die die Form der Burgen, beziehungsweise markanter befestigten Festungen haben, welche auch anderenorts in Europa selten vorkommen und deren breitere Verarbeitung eine aktuelle Aufgabe ist. Es ist immerhin offenkundig, daß die Existenz der Ordensburgen in Palästina die Gründung der Ritterordensburgen in Europa beeinflusst hat.

ABBILDUNGEN

Abb. 1: Johaniter-Kommenden in Mähren. □ städtische Kommenden mit Spital, ○ ländliche Kommenden, △ Kommenden- markanter Festungen, Burgen.

Abb. 2: Alt Brünn. Plan von Franz de Besold aus dem Jahre 1741.

Abb. 3: Kroměříž - kaiserlicher Abdruck der Landkarte des stabilen Katasters aus dem J. 1830.

Abb. 4: Kroměříž - Plan aus den J. 1687-8, die ursprüngliche Kirche der Kommende und den Zustand des Areals mit der entworfenen Bauvollendung des Piaristenkollegs erfassend (Reproduktion von A. A. Neumann, Piaristé a český barok, 1933).

Abb. 5: Přibice - Blick über den Platz des ehemaligen Hauses Nr. 114, zur Kirche. (Lichtbild V. Jesenský).

Abb. 6: Přibice - kaiserlicher Abdruck der Landkarte des stabilen Katasters aus dem J. 1825.

Abb. 7: Ivanovice na Hané - Schloßhof, nordwestliche Ecke mit dem gotischem Trakt (Lichtbild V. Jesenský).

Abb. 8: Ivanovice na Hané - kaiserlicher Abdruck der Landkarte des stabilen Katasters aus dem J. 1826.

Abb. 9: Orlovice - Überreste eines Burgturmes aus Ziegelmauerwerk in den 30er Jahren entdeckt (Lichtbild Archiv des Denkmalamtes in Brno).

Abb. 10: Orlovice - kaiserlicher Abdruck der Landkarte des stabilen Katasters aus dem J. 1826.

Abb. 11: Horní Kounice - kaiserlicher Abdruck der Landkarte des stabilen Katasters aus dem J. 1825.

Abb. 12: Horní Kounice - Kirche St. Michael und der Hof - 1. Stock/Erdgeschoß baugeschichtliche Analyse (Vermessung und Untersuchung Autoren).

Abb. 13: Horní Kounice - Kirche St. Michael und der Hof - Erdgeschoß/Souterrain, baugeschichtliche Analyse (Vermessung und Untersuchung Autoren).

Abb. 14: Horní Kounice - Kornboden im Hofraum und Kirche.

Abb. 15: Horní Kounice - Keller des Kornbodens - ehemaliges Erdgeschoß des Hauptgebäudes der Kommende (Lichtbild Nr. 14 und 15. V. Jesenský).

(Übersetzung: J. Kroupová)